

Mikołaj Mazuś

Dyskurs biblijny w piśmiennictwie Filareta Drozdowa. Zarys problematyki

Na początku było Słowo,
a Słowo było u Boga,
i Bogiem było Słowo.
Ono było na początku u Boga.
Wszystko przez Nie się stało,
a bez Niego nic się nie stało,
co się stało (J 1, 1–3)¹

Prolog Ewangelii św. Jana wprowadza osobę czytającą na kwestię tajemnicy Słowa Bożego, przez które świat miał zostać stworzony. Ów fragment Nowego Testamentu wskazuje także na Biblię jako na drogowskaz do sztuki właściwego odczytywania tekstu, gdyż jest on literacko oraz teologicznie związany z początkowymi słowami Księgi Rodzaju². Jak zauważa Adam Regiewicz, pierwszy wers Księgi Rodzaju zaczyna się od litery *bet* alfabetu hebrajskiego, mającej wartość liczbową dwa, co ma dowodzić tego, że każdy tekst należy interpretować podwójnie: jako opowieść o konkretnym wydarzeniu, które miało miejsce, a zarazem traktować zapisane słowa jako punkt wyjścia do dalszej analizy, interpretacji, komentarza³.

Z całą pewnością Biblia pozostaje najważniejszym tekstem judeochrześcijańskiego kręgu kulturowego, dlatego od wieków spotyka się ona z zainteresowaniem badaczy, myślicieli, kulturologów, by nie wspomnieć o teologach, filozofach i wszelkiej maści komentatorach. Jak zaznacza jeden z patrologów, interpretacja Pisma Świętego była fundamentalnym zadaniem pierwotnej teologii chrześcijańskiej, w tym twórczości Ojców Kościoła⁴. Pisarze wczesnochrześcijańscy interpretowali

¹ Cytaty z Biblii przywołuję za: *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych*, Pallottinum, Poznań–Warszawa 1980 (Biblia Tysiąclecia).

² Badacze zwracają uwagę na literacki oraz teologiczny związek między Prologiem Ewangelii św. Jana a pierwszymi słowami Księgi Rodzaju – Ł. Popko, *Mądrościowe teksty o stworzeniu świata w interpretacji Prologu Ewangelii Janowej*, „Colloquia Theologica Ottoniana” 2018, nr 1, s. 25–28.

³ A. Regiewicz, *Kerygmatyczne figury interpretacji*, Universitas, Kraków 2016, s. 79–80.

⁴ C. Corsato, *Biblia w interpretacji Ojców Kościoła*, tłum. K. Kubis, Wydawnictwo OO. Franciszkanów „Bratni Zew”, Kraków 2007, s. 12.

poszczególne fragmenty Biblii poprzez przywoływanie innych urywków z Pisma Świętego, podkreślając, że osoba, dokonująca egzegezy, musi żywo uczestniczyć we wspólnocie Kościoła; to były założenia hermeneutyki Ojców Kościoła⁵.

Analiza Biblii prowadzi do zagadnienia dyskursu biblijnego. Za Normanem Faircloughem możemy odkryć dyskurs jako uwarunkowany historycznie system znaczeń, kształtujący tożsamość podmiotów⁶. Celem uzupełnienia natury dyskursu biblijnego warto byłoby dodać, że:

Dyskursy w tekstach Biblii stanowią specyficzną formę przekazu i komunikacji z czytelnikiem, a zarazem świadectwo podejmowanych od starożytności wysiłków mających na celu pogłębienie zrozumienia rzeczywistości, także tej kształtowanej społecznie. Dyskursy biblijne świadczą o procesach społecznego kształtowania opinii, przekonań, ale także postaw oraz budowania identyfikacji, będących podstawą określania tożsamości⁷.

Kwestia odpowiedniej komunikacji czytelnika z tekstem biblijnym jest niezwykle ważna w wymiarze metafizycznym, gdyż, jak zauważa Aleksander Schmemmann:

Samo chrześcijaństwo jest przede wszystkim *dobrą nowiną*, głoszeniem Słowa Bożego, a więc – zbawienia i odrodzenia Słowa, przeistoczenia je w to, czym było stworzone przez Boga: w słowo nie tylko o rzeczywistości, lecz w słowo-rzeczywistość, słowo-żywot, słowo jako zjawisko, dar oraz „moc wielką”. Wyznanie wiary słowem i w słowie dlatego jest ważne dla chrześcijaństwa, gdyż *jedność niebieską*, stanowiącą istotę samego Kościoła jako „jedności wiary i miłości” urzeczywistnienia, ofiarowuje i przyjmuje się przede wszystkim poprzez nazwanie jej, poprzez prawdziwe ujawnienie i wcielenie jej w słowo⁸.

Powyższa wypowiedź XX-wiecznego teologa stawia słowo Biblii w centrum kwestii kreowania nowej rzeczywistości, jedności ziemskiego z niebiańskim. W takim ujęciu dyskurs biblijny nabiera szczególnego znaczenia.

Na gruncie piśmiennictwa i biblistyki rosyjskiej jedną z najbardziej interesujących postaci pozostaje Filaret Drozdow (1782–1867), kanonizowany przez Cerkiew prawosławną metropolita moskiewski w latach 1825–1867 (od roku 1821 arcybiskup Moskwy i Kołomyj). Był on wybitnym myślicielem prawosławnym, autorem licznych homilii, traktatów, w tym katechizmu. Przeszedł on do historii jako jeden z inicjatorów przełożenia Pisma Świętego na język rosyjski. Gieorgij Fłorowski uważa, że twórczość Filareta Drozdowa jest „bibliocentryczna” i dodaje, iż Pismo Święte stanowi centrum, punkt odniesienia jego utworów⁹. W związku z powyższym należałoby zastanowić się nad tym, jaka była recepcja tekstów biblijnych w piśmiennictwie XIX-wiecznego metropolity oraz w jaki sposób odczytywał on święte księgi. Materiał badawczy niniejszego artykułu stanowią przede wszystkim

⁵ Tamże, s. 47–52.

⁶ R. Jasnos, *Wprowadzenie – dyskursy biblijne i ich analiza*, [w:] *W kręgu dyskursów biblijnych. Różne wymiary identyfikacji – analiza w ujęciu kulturowym i edukacyjnym*, red. K. Stokłosa, Wydawnictwo Naukowe Akademii Ignatianum w Krakowie, Kraków 2018, s. 14.

⁷ *Zakończenie*, [w:] *W kręgu dyskursów biblijnych...*, s. 137.

⁸ A. Schmemmann, *Eucharystia. Misterium Królestwa*, tłum. A. Turczyński, Orthdruk, Białystok 1997, s. 121.

⁹ Г. Флоровский, *Пути русского богословия*, Умса-Press, Париж 1983, s. 176.

homilie metropolity moskiewskiego, a także jego katechizm oraz komentarz do Księgi Rodzaju.

Filaret Drozdow uważał Pismo Święte za drugie, obok Świętej Tradycji (Священное Предание), źródło Objawienia Bożego dane ludziom, z tym że traktował on Tradycję jako starsze. Najpierw przekazywano ustnie historię świętą, przykazania Boże, obrzędy itp., a dopiero później to wszystko spisywano. Tak było, zdaniem hierarchy, z Pięcioksięgiem Mojżeszowym (Torą): od czasów Adama i Ewy przechowywano w pamięci dzieje zbawienia, a dopiero Mojżesz ułożył to w księgi. Podobnie słowa Jezusa były przekazywane ustnie, a dopiero z czasem ewangeliciści napisali święte teksty¹⁰.

W pierwszej kolejności warto przyrzeć się temu, w jaki sposób Filaret Drozdow pracował z Biblią. W jednej ze swoich homilii wyraził on pogląd, że:

[...] надобно вспомнить, что написанное в первом веке Христианства теперь предлагается людям девятнадцатого века, что впрочем дух Евангелия, как Дуж Божий, объемлет все времена; и что посему он изрекает в первом веке то, и таким образом, что и каким образом нужно и удовлетворительно и для девятнадцатого, равно как для всех прочих веков¹¹.

Słowo Boże jest zatem wiecznie żywe i aktualne; jest tekstem, do którego ciągle można i należy się odnosić. Właśnie takie podejście do Pisma Świętego charakteryzuje twórczość XIX-wiecznego hierarchy.

Pisarze wczesnochrześcijańscy zachęcali do badania i zgłębiania Biblii. Interpretowali oni jeden fragment księgi poprzez analogię z innym, dochodząc tym samym do odpowiednich wniosków¹². Orygenes wyróżniał sens dosłowny tekstu biblijnego, od którego wychodził, aby następnie ukazać znaczenie ukryte, duchowe, niezbędne, według niego, dla zrozumienia przesłania zbawczego oraz dla przemiany życia. Ten myśliciel starożytnego Kościoła posługiwał się różnego rodzaju technikami alegorycznymi, takimi jak przykład, wyjaśnianie występujących w tekście różnych wariantów tego samego terminu, etymologii imion, rozbieżności między ewangelistami, symboliki liczb i zwierząt, typologii. Orygenes zarazem nie widział sprzeczności między dosłowną interpretacją Pisma Świętego a alegoryczną¹³.

Hermeneutyka Filareta Drozdowa jest kontynuacją Ojców Kościoła. Komentując urywek Listu św. Jakuba (Jk 1, 22–25), metropolita moskiewski przyzywa do uważnego słuchania i wypełniania słowa Bożego, nie zabraniając, a wręcz zachęcając do zgłębiania ksiąg biblijnych¹⁴. O centralnym miejscu Pisma Świętego

¹⁰ Ф. Дроздов, *Пространный христианский катехизис Православной Кафолической Восточной Церкви*, Синодальная Типография, Варшава 1930, s. 7–8.

¹¹ Ф. Дроздов, *Слово в день Тезоименитства Благоверного Государя, Наследника Престола, Цесаревича Великого Князя Александра Николаевича*, [в:] *Сочинения Филарета, митрополита московского и коломенского*, т. III, Типография А.И. Маментова, Москва 1877, s. 202.

¹² C. Corsato, *Biblia w interpretacji...*, s. 45–57.

¹³ Тамże, s. 36–37, 57–66.

¹⁴ Ф. Дроздов, *Беседа в день Благовещения Пресвятой Богородицы*, [в:] *Сочинения Филарета, митрополита московского и коломенского*, т. V, Типография А.И. Маментова, Москва 1885, s. 446–450.

w Kościele ma świadczyć to, że nauka o strukturze Kościoła wyprowadzona jest wprost z Biblii – taki właśnie wniosek można wysnuć na podstawie dokonanej przez Filareta Drozdowa egzegezy fragmentu Apokalipsy św. Jana, gdy hierarcha wprost przyrównuje opis siedmiu Aniołów siedmiu Kościołów Bożych do biskupów i ich roli w Kościele:

Но когда слышим, что некоторых из них Дух Христов обличает, и угрожает им; Ангелы же небесные не грешат и не подвергаются прещениям: то приходим к той мысли, что под именем Ангелов Церквей заключаются земные блюстители Церквей, то есть, Епископы¹⁵.

Właśnie ścisły związek słowa Bożego z rzeczywistością tak często był podkreślany przez XIX-wiecznego metropolitę. Geоргий Флоровский zauważa tę więź w twórczości Filareta Drozdowa:

Для Филарета Библия всегда есть книга историческая, прежде всего. Открывается она описанием творения неба и земли, и заключается явлением нового неба и новой земли. [...] И эта священная история мира есть история Завета Бога с человеком, – тем самым есть история Церкви... В представлении Филарета, история Церкви начинается в раю. И даже раньше. [...] Мир создан ради человека, и с творением человека происходит первобытная Церковь, начало которой положено уже в самом образе и подобии Божьем. Человек был введен в мир природы, как священник и пророк, чтобы свет благодати через него распространился по всей твари. В свободе он был призван ответить на творческую любовь¹⁶.

Przekonanie metropolity moskiewskiego o tym, że Kościół bierze swój początek przed upadkiem Adama i Ewy; że pierwsi rodzice należeli już do Kościoła – ludu Bożego, wyrażone jest niejednokrotnie w utworach hierarchy. W katechizmie używa on zwrotu „Ветхозаветная Церковь Еврейская”¹⁷. Podkreśla tym samym ciągłość, kontynuację Przymierza, zawartego między Bogiem a Izraelitami, w czasach Nowego Testamentu. Ta swoista teologia kontynuacji, spotykana w utworach metropolity moskiewskiego, jest logiczną konsekwencją eklezjologii prawosławnej, uważającej Kościół za wspólnotę ponad czasem i przestrzenią; jako kosmiczną jedność bosko-ludzką, będącą celem stworzenia¹⁸.

Odniesienia do ksiąg starotestamentalnych są bardzo liczne w dziełach Filareta Drozdowa i stanowią o jego biblijnym warsztacie badawczym. W jednej homilii, nawiązującej do opowieści o Balaamie (motto kazania: Lb 24, 5–6), odnajduje on podwójny sens wizji prorockiej: dosłowny, mówiący o przyszłości Izraela, oraz ukryty, głoszący chwałę późniejszej nowotestamentowej Moskwy, którą Balaam miał rzekomo ujrzeć. Podobnie słowa Balaama miały dotyczyć Namiotu Spotkania oraz

¹⁵ Ф. Дроздов, *Речь по рукоположении Преосвященного Филофея, Епископа Дмитровского*, [в:] *Сочинения Филарета...*, т. V, s. 52.

¹⁶ Г. Флоровский, *Пути русского...*, s. 179.

¹⁷ Ф. Дроздов, *Пространный христианский катехизис...*, s. 10.

¹⁸ J. Klinger, *Дzieła zebrane*, t. I: *Geneza sporu o epiklezę*, Tyniec Wydawnictwo Benedyktynów, Kraków 2023, s. 304–305.

Kościół – miejsca spotkania z Bogiem w czasach Nowego Przymierza¹⁹. Hierarcha wprost stwierdza: „[...] Скиния свидения также была образом, в котором можно и должно было созерцать Церковь”²⁰. Tym samym XIX-wieczny hierarcha połączył interpretacyjną drogę starożytnej Antiochii (dosłowne tłumaczenie) i Aleksandrii (alegoryczne wyjaśnianie pism)²¹. Alegoryczne i dosłowne odczytywanie Pisma Świętego jest rozwinięciem hermeneutyki Ojców Kościoła, a nawet sięga do tradycji św. Pawła, który objaśniał historię dwóch synów Abrahama z jednej strony jako fakt historyczny, z drugiej – jako alegorię dwóch Przymierzy (Ga 4, 21–31).

Filaret Drozdow interpretował opowieści biblijne poprzez analogię z czasami mu współczesnymi, co świadczyło o przekonaniu metropolity Moskwy o tym, że słowo Boże jest zawsze aktualne. Biblia staje się zatem swego rodzaju metatekstem, a historia biblijna – metahistorią, do której odwołują się wszystkie wydarzenia. Dowodem takiego ujęcia metodologicznego jest chociażby homilia, wygłoszona w czasie epidemii zarazy w Moskwie, w której XIX-wieczny hierarcha przyrównuje współczesne mu wydarzenia do zarazy z czasów panowania króla Dawida (2 Sm 24). Tamta epidemia była karą za grzech władcy, zaraza w Rosji jest również konsekwencją odstępstwa cesarza²².

W innej homilii z okazji odnowienia cerkwi z czasów patriarchy Adriana Filaret Drozdow nawiązuje do Księgi Aggeusza (Ag 2, 8–10) i Księgi Malachiasza (Ml 3, 1). Traktuje słowa proroków jako zapowiedź nie tylko odbudowy Świątyni Jerozolimskiej po czasach niewoli babilońskiej, ale również jako wizję świątyni Nowego Przymierza – cerkwi Bożej. Metropolita moskiewski stwierdza, że każda cerkiew jest kontynuacją Świątyni Starego Przymierza, gdyż jest miejscem spotkania Boga z człowiekiem. Kaznodzieja przywołuje fragment Ewangelii św. Mateusza, mówiący, że „gdzie są dwaj albo trzej zebrani w imię moje, tam jestem pośród nich” (Mt 18, 20)²³. Tym samym hierarcha interpretuje jeden fragment Pisma Świętego poprzez przywołanie innego. W dalszej części utworu głosi:

И так невидимое присутствие Божье в видимых знамениях – вот *первая слава* храма Иерусалимского! Видимое присутствие Бога, явившегося во плоти – вот *последняя слава* храма Иерусалимского, *велия паче первой!*²⁴.

¹⁹ Ф. Дроздов, *Слово по освящении храма Святителя Николая, что в Толмачах*, [в:] *Сочинения Филарета...*, т. III, s. 288.

²⁰ Тамże, s. 288.

²¹ O aleksandryjskiej i antiocheńskiej tradycji egzegetycznej – J. Meyendorff, *Teologia bizantyjska. Historia i doktryna*, tłum. J. Prokopiuk, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2007, s. 5–7.

²² Ф. Дроздов, *Слово по освящении храма и по принесении Господу Богу молитв о предохранении от губительной болезни*, [в:] *Сочинения Филарета...*, т. III, s. 149–152. Filaret Drozdow w homilii nie obwinia cesarza za jakieś przewinienia, jednak z kontekstu można wywnioskować, że kaznodzieja widzi w grzechach władcy bezpośrednią przyczynę gniewu Bożego, tak, jak miało to miejsce w czasach króla Dawida.

²³ Ф. Дроздов, *Слово по освящении храма Святителя Николая, в Перервенском монастыре*, [в:] *Сочинения Филарета, митрополита московского и коломенского*, т. IV, Типография А.И. Маментова, Москва 1882, s. 153–162.

²⁴ Тамże, s. 159.

Przedstawianie Świątyni Jerozolimskiej jako zapowiedzi cerkwi jest jednym z najczęściej spotykanych w piśmiennictwie Filareta Drozdowa przykładów teologii kontynuacji Przymierzy. W innym dziele, poświęconym budowie Soboru Chrystusa Zbawiciela w Moskwie, metropolita moskiewski przyrównuje cara Aleksandra I do króla Dawida jako pomysłodawcę budowy Soboru, a jego następcę – cara Mikołaja I do króla Salomona jako realizatora idei. Autor homilii dokonał też analogii między zmianą lokalizacji Soboru a początkowym miejscem kultu Izraela – ołtarza w Betel, ustanowionego przez patriarchę Jakuba. Następnym miejscem oddawania czci Bogu przez Izraelitów był Namiot Spotkania, a ostatecznie Świątynia w Jerozolimie; analogia pomiędzy wyborem nowego usytuowania Soboru a zastąpieniem ołtarza w Betel Świątynią jest zatem czytelna²⁵.

Filaret Drozdow przekonywał, że każde słowo w Biblii jest istotne: „в Божественных книгах не написано ничего незначительного”²⁶, a wydarzenia, opisane na kartach Starego Testamentu, spełniają się i dziś, czego przykładem jest chociażby szkoła prorocka, założona przez ostatniego sędziego Izraela Samuela, która była zapowiedzią i wzorem dla nauczycieli seminarium moskiewskiego²⁷. Dla XIX-wiecznego metropolity Stary Testament jest zwiastunem, obrazem Nowego Testamentu, który winno się odczytywać chrystocentrycznie²⁸. Jest to postulat zgodny z nauczaniem Ojców Kościoła, którzy głosili, że zarówno Stary, jak i Nowy Testament, mówią o Chrystusie. Dodatkowo, twierdzili oni, że Biblię zawsze można i należy interpretować pod kątem współczesności, ponieważ słowo Boże jest zawsze żywe i aktualne²⁹. Takie podejście również spotykamy u Filareta Drozdowa. Hierarcha, gdy pouczał o księgach biblijnych, to przypominał, że jedyną wyższością Nowego Testamentu nad Starym jest fakt, że należy dokonywać egzegezy zapisków starotestamentalnych poprzez pryzmat Nowego Przymierza; że trzeba wynajdywać obrazy, typy w księgach Starego Prawa, aby w pełni pojąć Nowe. Natomiast pro-roctwa Starego Testamentu wciąż obowiązują, czego dowodzić mają słowa z Księgi Izajasza (Iz 49, 23), odnoszące się do postaci cesarza rzymskiego Konstantyna i księcia kijowskiego Włodzimierza Wielkiego³⁰.

Dokonywał on także egzegezy ksiąg nowotestamentowych poprzez analogię do czasów współczesnych. Przykładowo, prośba o błogostawieństwo dla żołnierzy, walczących w wojnie krymskiej, jest przyrównana do błogostawieństwa,

²⁵ Ф. Дроздов, *Беседа перед пренесением памятников прежнего заложения храма Христа Спасителя, для приготовления к заложению оного на новом месте*, [в:] *Сочинения Филарета...*, т. IV, s. 81.

²⁶ Ф. Дроздов, *Слово в день Пресвятой Богородицы, Иконы Ее Тихвинской*, [в:] *Сочинения Филарета...*, т. III, s. 477.

²⁷ Ф. Дроздов, *Слово по освящении храма Святителя Николая в доме Московской духовной семинарии*, [в:] *Сочинения Филарета...*, т. IV, s. 321.

²⁸ Ф. Дроздов, *Слово по освящении храма Преображения Господня, что на Ордынке*, [в:] *Сочинения Филарета...*, т. IV, s. 37–38. W tym fragmencie Drozdow przeprowadza analogię między opisem ofiar Starego Prawa (Kpł 3, 1) a relacją z Ostatniej Wieczerzy (Łk 22, 20). Ofiary Starego Przymierza były zapowiedzią, typem Eucharystii – kielicha zbawienia.

²⁹ C. Corsato, *Biblia w interpretacji...*, s. 51, 67, 83.

³⁰ Ф. Дроздов, *Слово в день рождения Благочестивейшего Государа Императора Николая Павловича*, [в:] *Сочинения Филарета...*, т. V, s. 211–216.

udzielonego Marii Magdalenie. W tej samej homilii hierarcha traktuje wojsko Imperium Rosyjskiego jak wojsko starożytnego Izraela³¹.

Metropolita moskiewski pisał o Kościele jako o Nowej Jerozolimie, Nowym Syjonie, a obrzędy Starego Prawa traktował jako przedsmak sakramentów Kościoła³². Nie oznacza to, że Filaret Drozdow nie zauważał rozwoju, ewolucji w historii zbawienia, a wręcz przeciwnie, nauczał on, że ziarno Starego Przymierza musiało obumrzeć (zburzenie Świątyni Jerozolimskiej), aby wydało plon – liczne świątynie Nowego Przymierza. Dostrzegał też postęp w oddawaniu czci Bogu: od całopaleń, jeszcze przed Potopem, przez Namiot Spotkania, Świątynię w Jerozolimie aż do cerkwi nowotestamentowych. Ta myśl prowadzi do kwestii ewoluowania relacji człowieka i łaski.

Badając metodologię biblijną Filareta Drozdowa, nie można pominąć wyraźnie zarysowanej koncepcji rozwoju stosunku łaski do człowieka, która wynika z treści komentarza Filareta Drozdowa do Księgi Rodzaju. Łaska w teologii prawosławnej jest rozumiana jako niestworzone energie Boże, przemieniające człowieka. Paul Evdokimov pisze, że:

Według teologii prawosławnej, natura stworzona otrzymuje łaskę u swego źródła, w samym akcie stworzenia. Brak łaski jest czymś nie do pomyślenia. Byłoby to spaczenie unicestwiające samą naturę, równoznaczne z drugą śmiercią wspomnianą w Apokalipsie. Prawda natury tkwi w jej nadnaturalności, przy czym to „nad” oznacza jej teoforyczność od samego początku. Człowiek jest w swej istocie ukształtowany według obrazu Boga i owo ontologiczne podobieństwo do Boga tłumaczy fakt, że łaska jest „wspólnaturalna” z naturą, jak również, że natura jest współforemna z łaską³³.

I dalej tłumaczy: „Stworzenie na obraz predestynuje, a więc predysponuje naturę ludzką do zjednoczenia z Bogiem, otwiera ją na wewnętrzne działanie łaski”³⁴.

Metropolita moskiewski w zgodzie z soteriologią prawosławną głosił powszechność łaski przed upadkiem Adama i Ewy: całe stworzenie, cały kosmos był wówczas w jedności z energiami Bożymi, a człowiek – korona stworzenia – uosabiał tę jedność³⁵.

Grzech pierwszych rodziców rozerwał więź nie tylko ludzi, ale również całego kosmosu z Bogiem. Jednak Stwórca nie zapomniał o swoim stworzeniu i udzielił błogosławieństwa wybranemu dziecku Adama i Ewy – Setowi, którego Filaret Drozdow nazywa potomkiem Niewiasty, nośnikiem łaski. Niewiasta, będąca figurą łaski, stanowi w utworze metropolity rozwinięcie Protoewangelii, w której jest mowa

³¹ *Беседа в день тезоименитства Благочестивейшей Государыни Императрицы Марии Александровны*, [в:] *Сочинения Филарета...*, т. V, s. 313–319.

³² Ф. Дроздов, *Слово в день торжественного венчания и помазания на царство Благочестивейшего Государя Императора Николая Павловича*, [в:] *Сочинения Филарета...*, т. IV, s. 93.

³³ P. Evdokimov, *Prawosławie*, tłum. J. Klinger, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1986, s. 112.

³⁴ Tamże, s. 343.

³⁵ Ф. Дроздов, *Записки, руководствующие к основательному разумению Книги Бытия, заключающие в себе и перевод сей Книги на русское наречие*, ч. I, Синодальная типография, Москва 1867, s. 34–38.

o potomstwie Niewiasty i potomstwie węża (Rdz 3, 15)³⁶. Błogosławieństwo uległo zawężeniu do rodu Seta, z którego wywodził się Noe, a ostatecznie sam Mesjasz³⁷.

Potop przyniósł kres „pierwszego świata”. Łaska pozostała tylko w rodzinie Noego, tylko oni bowiem przeżyli zagładę. Następnie Bóg kieruje swoje spojrzenie na Teracha i jego syna patriarchę Abrahama. To z rodu Abrahama narodził się syn Niewiasty – Mesjasz, dlatego ziarno Niewiasty jest strzeżone przez potomków Abrahama; łaska ograniczyła się do jego rodu. Metropolia pisze: „Таким образом всеобщее благословение Аврамово противопоставляется всеобщему проклятию Адамову”³⁸. Błogosławieństwo Abrahama i przekleństwo Adama – dwie figury, łaski i antyłaski, które odtąd towarzyszyły historii zbawienia aż do czasów mesjańskich.

Swoistym ukoronowaniem rozważań na temat ewolucji relacji człowieka i łaski, jak i całej egzegezy Księgi Rodzaju, jest proroctwo patriarchy Jakuba, wypowiedziane przez niego do synów, które XIX-wieczny hierarcha komentuje następująco:

Пророчество сие, заключаая историю Патриархов, служит вместе приготовлением к дальнейшей истории Еврейского народа, и показывает союз Церкви патриархальной и подзаконной с новозаветною, в чаянии Мессии³⁹.

Biorąc pod uwagę wspomniane spostrzeżenia Filareta Drozdowa o ewolucji sposobu i miejsca kultu: od całopaleń, przez Świątynię, aż po budynek cerkwi, możemy wysunąć tezę o rozwoju stosunku łaski do człowieka jako naukę, wynikającą z tekstów metropolity. Relacja z Bożymi energiami uległa zawężeniu do rodu Jakuba, a następnie całego narodu izraelskiego (dzięki przymierzem na górze Synaj). Z tego powodu, jak twierdzi hierarcha, tak surowo karano cudzołóstwo w czasach Starego Przymierza, aby strzec kontynuacji ziarna Niewiasty, z którego miał narodzić się Odkupiciel⁴⁰. Później błogosławieństwo pozostało w rodzie króla Dawida, z którym Bóg zawarł przymierze (2 Sm 7). Reszta Izraela spotkała się w Wieczerniku, który stał się, według słów metropolity, pierwszą świątynią Nowego Przymierza. Każda cerkiew jest Wieczernikiem, ponieważ dokonuje się tam Eucharystia i zstąpienie Ducha Świętego, co jest źródłem łaski, dostępnej już wszystkim; Nowe Przymierze jest bowiem powszechne, uniwersalne⁴¹. Błogosławieństwo może stać się udziałem każdej jednostki i doprowadzić w perspektywie eschatologicznej całe stworzenie do ponownej jedności, czego ma dowodzić to, że tak, jak dla miejsca kultu Starego Przymierza wzorem była wizja dana Mojżeszowi, tak dla świątyni Nowego Przymierza pierwowzorem jest opis ołtarza męczenników z księgi Apokalipsy

³⁶ Tamże, s. 99.

³⁷ Tamże, s. 103.

³⁸ Ф. Дроздов, *Записки, руководствующие к основательному разумению Книги Бытия, заключающие в себе и перевод сей Книги на русское наречие*, ч. II, Синодальная типография, Москва 1867, s. 52.

³⁹ Ф. Дроздов, *Записки, руководствующие к основательному разумению Книги Бытия, заключающие в себе и перевод сей Книги на русское наречие*, ч. III, Синодальная типография, Москва 1867, s. 177.

⁴⁰ Tamże, s. 110.

⁴¹ Ф. Дроздов, *Слово в день сошествия Святого Духа*, [в:] *Сочинения Филарета...*, т. IV, s. 164. W ikonografii wschodniochrześcijańskiej funkcję cerkwi jako Wieczernika uosabia ikona Ostatniej Wieczerzy umieszczona zawsze nad świętymi wrotami.

św. Jana (Ap 6, 9), zwiastującej eon przyszłego wieku⁴². Filaret Drozdow nauczał, że lud Starego Testamentu musiał udawać się po błogosławieństwo do Jerozolimy, podczas gdy w Nowym Przymierzu łaskę można uzyskać w każdej cerkwi – Wieczerniku:

Иудеев посылали за благословением в Иерусалим, на горы Сионские [...] Колико благополучнее мы, Христиане! Для нас оно и более открылось, и более приблизилось⁴³.

Rozważania o dyskursie biblijnym byłyby niepełne bez wspomnienia o pracy nad przekładem Pisma Świętego na język rosyjski, a także bez przyjrzenia się metodzie studiowania Biblii przez XIX-wiecznego hierarchę.

Filaret Drozdow, jak każdy chrześcijański nauczyciel, głosił, że księgi biblijne są owocem współdziałania bosko-ludzkiego; że przez autora natchnionego przemawia Duch Święty, zatem Biblia to prawdziwe słowo Boga⁴⁴. Już to przekonanie wystarcza jako motywacja do umożliwienia szerszemu gronu odbiorców kontaktu ze słowem Bożym, stąd idea przetłumaczenia Pisma Świętego na język zrozumiały. W celu realizacji owego zamiaru zaangażował się on w działalność Rosyjskiego Towarzystwa Biblijnego (filia Towarzystwa Brytyjskiego), którego zadaniem było przełożenie ksiąg. Na skutek różnorodnych intryg i nieprzychylności ze strony cesarza Mikołaja I, Towarzystwo zostało w 1826 roku ostatecznie zamknięte⁴⁵. Dopiero nowy władca – Aleksander II – umożliwił ponowne prace nad przekładem.

Stary Testament został przełożony w oparciu o oryginał hebrajski. Korzystano też z tekstu Septuaginty w wypadku ksiąg deuterokanonicznych oraz ze źródeł arabskich, syryjskich, chaldejskich i Wulgaty wtedy, gdy tekst hebrajski pozostawiał wątpliwości⁴⁶. Samą Septuagintę Filaret Drozdow bardzo wysoko cenił; uważał jednak, że wielką mądrością Kościoła prawosławnego było to, że nie przyjął on za jedyny obowiązujący tekst kanoniczny ani Septuaginty, ani oryginału hebrajskiego. Cerkiew uniknęła bowiem problemów z egzegezą świętych ksiąg, jakie miały stać się udziałem Kościoła katolickiego i wspólnot protestanckich. Filaret Drozdow pisze w dziele, poświęconym znaczeniu Septuaginty następująco:

Святая Православная Вселенская Церковь ни на каком Соборе, ни через кого из святых отцов не изрекла такого правила, чтобы в изъяснении Священного Писания держаться исключительно текста семидесяти толковников, с устранением текста еврейского⁴⁷.

⁴² Ф. Дроздов, *Слово по освящении храма на кладбище*, [в:] *Сочинения Филарета...*, т. III, s. 185.

⁴³ Ф. Дроздов, *Слово в день обретения мощей Преподобного Сергия*, [в:] *Сочинения Филарета...*, т. III, s. 235–236.

⁴⁴ Ф. Дроздов, *Беседа о страхе Божьем*, [в:] *Сочинения Филарета...*, т. IV, s. 358.

⁴⁵ Opis działalności Rosyjskiego Towarzystwa Biblijnego – *Христианство. Энциклопедический словарь*, т. 1, ред. С. Аверинцев, Научное издательство «Большая Российская энциклопедия», Москва 1993, s. 227–230.

⁴⁶ Тамże, s. 249.

⁴⁷ Ф. Дроздов, *Греческого семидесяти толковников и славянского переводов Священного Писания*, [в:] *Филарета, митрополита московского и коломенского творения*, изд. «Отчий дом», Москва 1994, s. 382.

Podobnie metropolita moskiewski pochwała w innym dziele brak uznania Biblii w języku cerkiewnosłowiańskim za tekst jedyny i kanoniczny, przyrównując ową ostrożność do zapobiegliwości Kościoła starożytnego względem Septuaginty⁴⁸.

Ostatecznie cała Biblia w języku rosyjskim, Stary i Nowy Testament, ukazała się już po śmierci hierarchy w 1876 roku. Tytuły poszczególnych ksiąg, jak również porządek ich rozmieszczenia, oparto o wzorzec grecki, a nie hebrajski, gdyż do takiego wierni Cerkwi rosyjskiej byli przyzwyczajeni⁴⁹.

Filaret Drozdow był zwolennikiem egzegezy tradycyjnej. W swoim komentarzu do Księgi Rodzaju występował przeciwko nowym prądom w dziedzinie interpretacji Pisma Świętego, niejednokrotnie z nimi polemizując⁵⁰, bronił przy tym m.in. Mojżeszowego autorstwa Pięcioksięgi⁵¹. Tradycjonalizm XIX-wiecznego hierarchy przejawiał się też w przekonaniu o bliskości języka hebrajskiego z tzw. językiem Adamowym⁵², Pawłowym autorstwie Listu do Hebrajczyków⁵³ oraz o tym, że Księga Przysłów wyszła spod ręki króla Salomona⁵⁴.

Komentarz do Księgi Rodzaju jest przykładem warsztatu interpretacyjnego metropolity moskiewskiego. Poszczególne, logiczne w swoim wyborze, urywki Księgi w języku rosyjskim otwierają kolejne rozdziały dzieła, a następnie są opatrzone dokładnym, wyczerpującym komentarzem. Niejednokrotnie owe wyjaśnienia są uporządkowane w punkty i zawierają różne możliwe interpretacje. Autor utworu często parafrazuje fragmenty księgi biblijnej dla lepszego zrozumienia treści przez osobę czytającą. Filaret Drozdow interpretuje nie tylko Biblię za pomocą Biblii, przeprowadzając analogię z Nowym Testamentem (np. ofiara Izaaka – zapowiedzią ofiary Chrystusa⁵⁵) czy przywołując opinie Ojców Kościoła bądź innych pisarzy starożytnych (np. Józefa Flawiusza), ale również odnosi się on do niechrześcijańskich źródeł. Przykładowo, pisząc o ofierze Abrahama, wspomina o święcie ofiary w islamie⁵⁶. Z kolei omawiając dzieje Jakuba, odwołuje się do poglądów rabinów⁵⁷.

Z całą pewnością komentarz do Księgi Rodzaju jest jednym z najbardziej wyczerpujących utworów egzegetycznych Filareta Drozdowa. Stanowi on przykład nie tylko znakomitego warsztatu metodologicznego, ale również gruntownie przemyslanego tekstu duszpasterskiego.

Podsumowując powyższe rozważania, należy stwierdzić, że Filaret Drozdow kontynuował tradycję hermeneutyki Ojców Kościoła jako interpretator Pisma Świętego, które zdecydowanie stanowiło punkt odniesienia jego twórczości. Można

⁴⁸ Там же, s. 391.

⁴⁹ Христианство. Энциклопедический словарь..., т. 1, s. 250.

⁵⁰ Ф. Дроздов, *Записки, руководствующие к основательному...*, ч. II, s. 167–169.

⁵¹ Там же, ч. I, s. II–IV.

⁵² Там же, ч. II, s. 37–38.

⁵³ Ф. Дроздов, *Беседа в день тезоименитства Благочестивейшей Государыни Императрицы Марии Александровны*, [в:] *Сочинения Филарета...*, т. V, s. 461.

⁵⁴ Ф. Дроздов, *Слово в день рождения Благочестивейшего Государа Императора Николая Павловича*, [в:] *Сочинения Филарета...*, т. V, s. 154.

⁵⁵ Ф. Дроздов, *Записки, руководствующие к основательному...*, ч. II, s. 176–177.

⁵⁶ Там же, s. 166–167.

⁵⁷ Там же, s. 59.

wyróżnić różne aspekty dyskursu biblijnego w dziełach XIX-wiecznego hierarchy. Jednym z nich jest teologia kontynuacji Przymierzy, wyraźnie zarysowana w licznych homiliach i wypowiedziach metropolity. Kolejnym jest nauka o ewolucji relacji człowieka i łaski od czasów przed upadkiem Adama i Ewy aż do wieku przyszłego. Egzegeza biblijna jest prowadzona przez Filareta Drozdowa tradycyjnie, poprzez odczytywanie Biblii przez Biblię, ale także przez analogie do wydarzeń współczesnych.

Dodatkowo, warto zauważyć wpływ myśli protestanckiej na ideę przekładu Biblii na język rosyjski. W odróżnieniu bowiem od tradycji Cyryla i Metodego, którzy dokonali tłumaczenia Pisma Świętego na język staro-cerkiewno-słowiański przede wszystkim dla celów liturgicznych, Filaret Drozdow dążył do upowszechnienia znajomości Biblii w języku rosyjskim dla prywatnej lektury, aby Pismo Święte stało się bardziej powszechne wśród ludu rosyjskiego. Fakt współpracy w tym dziele z Towarzystwem Biblijnym dowodzi pewnej zbieżności poglądów metropolity moskiewskiego z szeroko pojętą myślą protestancką. Owa zbieżność dotyczy jednak wyłącznie kwestii praktycznej (misyjnej) – upowszechniania w społeczeństwie Biblii. Natomiast w teologii, formie modlitwy czy życiu duchowym XIX-wieczny hierarcha pozostawał wierny prawosławiu w zgodzie z tradycją patrystyczną, dla odrodzenia której miał niemałe zasługi.

Z pewnością niniejszy artykuł nie wyczerpuje zagadnienia Pisma Świętego w piśmiennictwie metropolity moskiewskiego, jest to bowiem pewien zarys problemu. Jednak jakiegokolwiek studium dyskursu biblijnego Filareta Drozdowa przybliża tę frapującą postać prawosławia rosyjskiego oraz stanowi przyczynek do dalszych badań nad jego twórczością.

Literatura

- Corsato C., *Biblia w interpretacji Ojców Kościoła*, tłum. K. Kubis, Wydawnictwo OO. Franciszkanów „Bratni Zew”, Kraków 2007.
- Evdokimov P., *Prawosławie*, tłum. J. Klinger, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1986.
- Jasnos R., *Wprowadzenie – dyskursy biblijne i ich analiza*, [w:] *W kręgu dyskursów biblijnych. Różne wymiary identyfikacji – analiza w ujęciu kulturowym i edukacyjnym*, red. K. Stokłosa, Wydawnictwo Naukowe Akademii Ignatianum w Krakowie, Kraków 2018.
- Klinger J., *Dzieła zebrane*, t. I: *Geneza sporu o epiklezę*, Tyniec Wydawnictwo Benedyktynów, Kraków 2023.
- Meyendorff J., *Teologia bizantyjska. Historia i doktryna*, tłum. J. Prokopiuk, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2007.
- Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych*, wyd. Pallottinum, Poznań–Warszawa 1980 (Biblia Tysiąclecia).
- Popko Ł., *Mądrościowe teksty o stworzeniu świata w interpretacji Prologu Ewangelii Janowej*, „Colloquia Theologica Ottoniana” 2018, nr 1.
- Regiewicz A., *Kerygmaticzne figury interpretacji*, Universitas, Kraków 2016.
- Schmemmann A., *Eucharystia. Misterium Królestwa*, tłum. A. Turczyński, Orthdruk, Białystok 1997.

Дроздов Ф., *Беседа в день Благовещения Пресвятой Богородицы*, [в:] *Сочинения Филарета, митрополита московского и коломенского*, т. V, Типография А.И. Маментова, Москва 1885.

- Дроздов Ф., *Беседа в день Благовещения Пресвятой Богородицы*, [в:] *Сочинения Филарета, митрополита московского и коломенского*, т. V, Типография А.И. Маментова, Москва 1885.
- Дроздов Ф., *Беседа о страхе Божьем*, [в:] *Сочинения Филарета, митрополита московского и коломенского*, т. IV, Типография А.И. Маментова, Москва 1882.
- Дроздов Ф., *Беседа перед пренесением памятников прежнего заложения храма Христа Спасителя, для приготовления к заложению оного на новом месте*, [в:] *Сочинения Филарета, митрополита московского и коломенского*, т. IV, Типография А.И. Маментова, Москва 1882.
- Дроздов Ф., *Греческого семидесяти толковников и славянского переводов Священного Писания*, [в:] *Филарета, митрополита московского и коломенского творения*, изд. «Отчий дом», Москва 1994.
- Дроздов Ф., *Записки, руководствующие к основательному разумению Книги Бытия, заключающие в себе и перевод сей Книги на русское наречие*, ч. I, Синодальная типография, Москва 1867.
- Дроздов Ф., *Записки, руководствующие к основательному разумению Книги Бытия, заключающие в себе и перевод сей Книги на русское наречие*, ч. II, Синодальная типография, Москва 1867.
- Дроздов Ф., *Записки, руководствующие к основательному разумению Книги Бытия, заключающие в себе и перевод сей Книги на русское наречие*, ч. III, Синодальная типография, Москва 1867.
- Дроздов Ф., *Пространный христианский катехизис Православной Кафолической Восточной Церкви*, Синодальная Типография, Варшава 1930.
- Дроздов Ф., *Слово в день обретения мощей Преподобного Сергия*, [в:] *Сочинения Филарета, митрополита московского и коломенского*, т. III, Типография А.И. Маментова, Москва 1877.
- Дроздов Ф., *Слово в день Пресвятой Богородицы, Иконы Ее Тихвинской*, [в:] *Сочинения Филарета, митрополита московского и коломенского*, т. III, Типография А.И. Маментова, Москва 1877.
- Дроздов Ф., *Слово в день рождения Благочестивейшего Государя Императора Николая Павловича*, [в:] *Сочинения Филарета, митрополита московского и коломенского*, т. V, Типография А.И. Маментова, Москва 1885.
- Дроздов Ф., *Слово в день сошествия Святого Духа*, [в:] *Сочинения Филарета, митрополита московского и коломенского*, т. IV, Типография А.И. Маментова, Москва 1882.
- Дроздов Ф., *Слово в день Тезоименитства Благоверного Государя, Наследника Престола, Цесаревича Великого Князя Александра Николаевича*, [в:] *Сочинения Филарета, митрополита московского и коломенского*, т. III, Типография А.И. Маментова, Москва 1877.
- Дроздов Ф., *Слово в день торжественного венчания и помазания на царство Благочестивейшего Государя Императора Николая Павловича*, [в:] *Сочинения Филарета, митрополита московского и коломенского*, т. IV, Типография А.И. Маментова, Москва 1882.
- Дроздов Ф., *Слово по освящении храма и по принесении Господу Богу молитв о предохранении от губительной болезни*, [в:] *Сочинения Филарета, митрополита московского и коломенского*, т. III, Типография А.И. Маментова, Москва 1877.
- Дроздов Ф., *Слово по освящении храма на кладбище*, [в:] *Сочинения Филарета, митрополита московского и коломенского*, т. III, Типография А.И. Маментова, Москва 1877.

Дроздов Ф., *Слово по освящении храма Преображения Господня, что на Ордынке*, [в:] *Сочинения Филарета, митрополита московского и коломенского*, т. IV, Типография А.И. Маментова, Москва 1882.

Дроздов Ф., *Слово по освящении храма Святителя Николая в доме Московской духовной семинарии*, [в:] *Сочинения Филарета, митрополита московского и коломенского*, т. IV, Типография А.И. Маментова, Москва 1882.

Дроздов Ф., *Слово по освящении храма Святителя Николая, в Перервенском монастыре*, [в:] *Сочинения Филарета, митрополита московского и коломенского*, т. IV, Типография А.И. Маментова, Москва 1882.

Дроздов Ф., *Слово по освящении храма Святителя Николая, что в Толмачах*, [в:] *Сочинения Филарета, митрополита московского и коломенского*, т. III, Типография А.И. Маментова, Москва 1877.

Дроздов Ф., *Беседа в день тезоименитства Благочестивейшей Государыни Императрицы Марии Александровны*, [в:] *Сочинения Филарета, митрополита московского и коломенского*, т. V, Типография А.И. Маментова, Москва 1885.

Флоровский Г., *Пути русского богословия*, Ymca-Press, Париж 1983.

Христианство. Энциклопедический словарь, т. 1, ред. С. Аверинцев, Научное издательство «Большая Российская энциклопедия», Москва 1993.

Biblical discourse in the writings of Filaret Drozdov. Overview **Abstract**

The purpose of this article is to present the biblical discourse of Filaret Drozdov, a 19th-century metropolitan of Moscow. The article consists of three parts. In the introduction, the author defines the concept of discourse and demonstrates the relationship between the word and the constraints that influence its interpretation. The main part of the article analyses the impact of the Bible on Filaret Drozdov's writings, his references to the Scripture, and the characteristics of his biblical exegesis. The author studies the theology of the continuity of the covenants and the evolving relationship between humanity and uncreated grace. The final discussion is summarised with conclusions.

Keywords: biblical studies, exegesis, theology, soteriology

Библейский дискурс в творчестве Филарета Дроздова. **Обзор проблематики** **Резюме**

Цель настоящей статьи – обсудить библейский дискурс Филарета Дроздова, московского митрополита XIX века. Статья состоит из трёх частей. Во вступлении автор объясняет понятие дискурса, а также указывает на связь между словом и попыткой его интерпретации. В основной части проводится анализ того, как Библия повлияла на письменность Филарета Дроздова. Автор даёт также характеристику экзегетики московского иерарха. Дальше описывается теология завета в трудах митрополита и то, как он понимал отношения человека с благодатью. В заключении автор подытоживает рассуждения.

Ключевые слова: Библия, экзегетика, теология, сотериология

Mikołaj Mazuś, dr
ORCID: 0000-0002-3615-6774
Instytut Neofilologii
Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie
e-mail: mikolaj.mazus@uken.krakow.pl

Mikołaj Mazuś, PhD
Institute of Modern Languages
University of the National Education Commission in Krakow